

de arbeid - dalen zodra meer mensen die arbeid claimen. Er zit met andere woorden geen hanteerbare, laat staan berekenbare, bovengrens aan het psychisch inkomen. Het zal enerzijds permanent aan inflatoire druk blootstaan en anderzijds als complement van geldelijk inkomen onbruikbaar blijken.

Beperking van de toegang tot burgerschap, beperking van de vestigingsvrijheid en beperking van arbeidskeuze: dat zijn een drietal onbedoelde gevolgen (of latente functies?) van een basisinkomen. Het zijn problemen die niet in de calculus van de verdelende rechtvaardigheid van het basisinkomen passen. De uitsluitingen die dit zal genereren vereisen eerder een betoog waarin het probleem van de onrechtvaardigheid een eigen plaats moet krijgen. Die plaats komt op de kaart van Van der Veen niet voor. Van der Veen heeft een koers uit willen zetten naar een onbekend gebied; zijn radar is echter niet in staat tegelijkertijd de klippen te omzeilen en het schip op koers te houden.

Literatuur

B. Barry, 'Equality Yes, Basic Income No' in: Philippe van Parijs, ed., *Arguing for Basic Income*. Verso, London/New York 1992.

KLEUR BEKENNEN

Niels Helstloot

Recensie van: Mascarpone, Gebroken wit. Politiek van de kleine verhalen (ingeleid door Hans Achterhuis en geïllustreerd door Marijke Griffioen). Ravijn, Amsterdam 1992, 166 p., f.29,50.

Weinig politieke grondhoudingen hebben tot zo'n bontgeschakeerd palet aan opstellingen geleid als het anarchisme. Hooguit delen veel anarchisten het libertaire uitgangspunt dat individuen - op grond van het feit dat ze mens zijn - over een onvervreemdbare vrijheid beschikken, of tenminste zo autonoom mogelijk moeten handelen; vandaar de breed gedeelde aversie tegen maatschappelijke organisatievormen die deze vrijheid inperken (met name de staat, maar ook de heersende moraal). Het begrip vrijheid is echter veelduidig genoeg om volkomen tegengestelde consequenties aan dit uitgangspunt te kunnen verbinden. De ene kant van het politieke spectrum vult het streven naar vrijheid extreem liberaal in: 'wij' hebben het recht onze individuele macht, bezittingen en mogelijkheden met alle middelen te verdedigen en te vermeerderen, maar het is immoreel als anderen zich organiseren om onze vrijheden in te perken. Aan de andere, socialistische kant wordt juist naar blokvorming gestreefd om tegen de bestaande machten in voor alle mensen een 'gelijke vrijheid' af te dwingen. Dit geschil verlokt tot oeverloos getheoretiseer en gemoraliseer over waar wiens vrijheid begint en ophoudt. Het steeds terugkerende anarchistische dilemma lijkt dan ook te zijn hoe iedereen zoveel mogelijk ruimte te laten om 'zichzelf te zijn', desnoods tegen de verdrukking in, zonder het maatschappelijke draagvlak voor de resulterende verscheidenheid te verliezen.

De auteurs die samen onder de naam *Mascarpone Gebroken wit* het licht doen zien, zijn vooral op zoek naar hun eigen ruimte. Dit leidt tot een gebrek aan eenstemmigheid (en eentonigheid!), dat zich op het eerste gezicht wreekt doordat iedere auteur vanuit de eigen preoccupatie maar wat begint te vertellen. Toch is *Gebroken*

wit meer dan een fraai uitgegeven cult-boek uit een verdeelde undergroundbeweging. Het boek vormt een geslaagde poging om twee hopeloos lijkende vragen zo te herformuleren dat ze elkaars antwoord worden: hoe kan het hedendaagse anarchisme nog theoretisch gemotiveerd en geïnspireerd worden? En: hoe kan de 'postmoderne' ervaring in politiek handelen worden vertaald? De combinatie van deze vragen heeft een stimulerende uitwerking. In de eerste plaats illustreert het boek dat het toelaten van een verscheidenheid aan manieren om zichzelf te zijn niet alleen filosofisch of esthetisch, maar ook maatschappelijk de moeite waard is. In de tweede plaats verspreidt het voor het eerst sinds tijden weer eens een aangenaam optimisme over de politieke mogelijkheden om verschillen op een vruchtbare manier naast elkaar te stellen, vooral door voorbeelden aan te voeren van alledaagse gevallen waarin dat gewoon gebeurt. En in de derde plaats geeft het een aanzet om dit optimisme filosofisch te onderbouwen door de teloorgang van grote idealen te lijf te gaan met een op Lyotard geënte politiek van kleine verhalen. De eenheid van het boek zit juist in de verscheidenheid aan stijlen en invalshoeken: door verhalen met een literair karakter, praktische beschouwingen en grondige filosofische essays zonder enige hiërarchie naast elkaar te plaatsen, biedt het boek zelf een miniatuurtje van de bepleite politiek.

Marli Huijer gaat als enige direct op de anarchistische traditie in. Ze geeft een goed onderbouwd overzicht over deze traditie en duidt aan hoe deze er als het ware om vraagt in een postmoderne lijn te worden voortgezet. Haar betoog is van meet af aan verweven met een persoonlijk gebrachte, aangrijpende vraagstelling, die geformuleerd wordt naar aanleiding van een tv-documentaire over enkele seropositieve man-

nen. Deze zeggen het risico op aids voor lief te hebben genomen vanwege de intensiteit van het moment waarop ze besmet werden. Dat ze zelfs achteraf geen afstand nemen van deze handelwijze, maakt de conclusie dat hun gedrag gewoon stom was, nogal bevoogdend. Foucaults opvattingen over de manier waarop de opkomst van het kapitalisme samenging met disciplineren en dressuur van lichamen, plaatsen dit soort voor de hand liggende kritiek in een bijzonder licht. Ze roepen de vraag op of het belang dat aan een lang en gezond (en nuttig) leven wordt gehecht, niet puur een gevolg is van de heersende biopolitiek. En laten de seropositieve mannen dan niet zien dat verzet en ontsnapping mogelijk is? Al snel maakt Huijer echter duidelijk dat dit niet het soort ontsnapping is dat de klassieke anarchisten nastreefden: ondanks hun kritiek op het sinds de Verlichting gegroeide vertrouwen in een algemene menselijke rede geloofden ook zij daarvoor te zeer in de rede, zij het dat deze volgens hen door de natuurlijke goedheid van de mens op heel eigen manieren gevolgd kon worden. Toen dit aanvankelijke vertrouwen in de mens door het geweld van deze eeuw meer en meer beschaamd werd, restte slechts een goedbedoeld normatief beroep op algemeen-menselijke verantwoordelijkheid. Als tegenwicht tegen deze inpalming door de rationaliteit van de Verlichting werden anarchisten steeds actiever in hun streven naar maatschappijverandering. In eerste instantie probeerden ze de arbeidersstrijd syndicalistisch te organiseren. Binnen het latere sociaal-anarchisme viel deze strijd uiteen in die van een breed scala aan maatschappelijke emancipatiebewegingen. Door de opsplitsing in allerhande deelbelangen maakte het geloof in grote ideologieën langzamerhand plaats voor samenwerking

binnen netwerken van vrijwillige associaties ('je doet iets met iemand als je daar zin in hebt') of - in termen van Lyotard - voor aaneenschakelingen van kleine verhalen. Door deze postmodernisering van binnen uit laat deze sociaal-anarchistische invalshoek nu ook plaats voor het verhaal van de seropositieve mannen.

De teksten in *Gebroken wit* maken duidelijk dat succesjes bij het veroveren van meer ruimte voor niet-gangbare levenshoudingen eigenlijk op alle terreinen geboekt kunnen worden en ook inderdaad geboekt worden. Peter van der Pouw Kraan laat zien hoe zelfs het gebruik van technische apparaten kritisch gestuurd kan worden. De video, die opkwam als duur produktiemiddel voor omroepen, kwam door z'n verbreding in het Japanse gezinsleven beschikbaar voor alternatief gebruik buiten de controlesfeer van de filmindustrie; de saxofoon werd ontwikkeld voor voornamelijk militaire orkesten, maar werd onder andere via de jazz gepopulariseerd tot een flexibel inzetbaar instrument voor demonstraties, carnaval en straatoptredens; en ook de computer maakte een ontwikkeling naar grotere beschikbaarheid door, waar progressieve programmeurs en gebruikers zelfs een doorslaggevende invloed hadden op de ontwikkeling van personal computers, met hun alternatieve toepassingsmogelijkheden. De gesignaleerde ontwikkelingen moedigen ertoe aan om beschikbare techniek niet als een nu eenmaal ingeburgerd produkt van industriële belangenstrijd te zien, maar als speelgoed waarvoor iedereen eigen spelregels kan uitproberen. Dat je niet uitgeleverd bent aan een groot machtsspel blijkt ook uit Freek Kallenberg's speurtocht naar mogelijkheden om samen te leven zonder de door de markteconomie gestimuleerde behoefte aan individueel bezit van schaarse middelen, en uit

Tjebbe van Tijens 'bijlage' over het fantasievol veroveren van vrije ruimtes voor culturele initiatieven die niet van bovenaf gepland kunnen worden.

Ook de meer literair gestileerde bijdragen aan de bundel geven voorbeelden van mogelijkheden tot verandering die niet van bovenaf te plannen zijn. Dit gebeurt in de vorm van beknopte 'sleutelromans'. Dat lijkt aanvankelijk wat gewild, maar het resultaat is meeslepend. Jansen Schötteldreier vertelt hoe Graaf X door de antropologe Badwater en de ik-figuur Sainte-Rouge ondervraagd wordt over zijn uitzinnig sadistische liefdesleven. De graaf is goed voor enkele mooie aforismen, zoals: "Ik heb mijn opvattingen altijd principieel geplooid naar mijn lusten en verlangens. Zonder een dergelijk principe zou de wereld trouwens vele filosofen armer zijn." (p.47-48) Hij wordt echter tegelijk geschetst als een vies oud mannetje dat zijn passie slechts vormgeeft in "een soort niemandsland van emotieloze extase". Tenslotte verliest de ik-figuur echter ook het hoofd, en - hoe modderig en bloederig ook: dat lijkt een bevredigend einde. (Opmerkelijk is in dit stadium dat - als extraatje boven Bataille? - zelfs de sekse-identiteit van de personages niet meer eenduidig is.) Jean Tillie behandelt eveneens de ondergang van een groot verhaal over redelijkheid. O., die aan de universiteit werkt, is zijn dorp soms met wetenschappelijk advies van dienst. Maar zijn collega Fiera tast de waarde van zijn adviezen aan door het geloof in één wetenschappelijke methode op opportunisme te herleiden. De twijfel aan de hogere waarde van O.'s kennis raakt verspreid, met als gevolg dat hij in het dorp meer en meer genegeerd wordt en zijn eeuwige gelijk zelfs haat begint op te roepen. Ook dit verhaal laat zien dat het verloren gaan van redelijke maatstaven niet uit-

sluit dat er eigen manieren gevonden kunnen worden om verder te leven. De nostalgische toonzetting laat echter doorschemeren dat bij een radicale uitsluiting van grote verhalen misschien ook wat te verliezen valt.

Een bevrijding van 'het geweld van de rede' biedt perspectieven op mogelijkheden om anders te leven, die iets inspirends hebben inzoverre ze de eigen denkkaders even doen wankelen; maar daarmee bieden ze nog geen nieuw groot verhaal. *Gebroken wit* leidt niet tot de conclusie dat we voortaan alleen nog maar kleine verhalen als de bovenstaande moeten vertellen. Het boek moedigt er wel toe aan om tussen de grote, ons meeslepemde verhalen over belangrijke waarheden en waarden, en in die verhalen, ook plaats te maken voor dat wat er niet goed in past, en om oor te krijgen voor de massa kleine verhalen die het belang onderstrepen van de afwijkingen die samen de voortdurend veranderende regel vormen. Met deze inzet is Mascarpone, wie het ook is, geen anarchist van de oude stempel. De bijdrage van Marli Huijjer liet al zien dat die (vanwege zijn beroep op enkele vaste kenmerken van het menselijk individu, zoals zijn principiële vrijheid en goedheid) moeilijk veel kon ophebben met de postmoderne verglijding en versplintering van het subject - die Mascarpone zelf aan den lijve moet hebben ervaren. De uit het boek sprekende sociaal-anarchistische inspiratie sluit, doordat ze pluralistischer is, beter bij die ervaring aan.

Wordt het dan tijd voor een bondgenootschap (of liever: een associatie c.q. aaneenschakeling) tussen anarchist en postmoderne? Om een sociaal-anarchistische stellingname te onderbouwen met verhalen van postmoderne filosofen is op z'n minst een verdergaande thematisering nodig van het vrijheidsbegrip dat in *Gebro-*

ken wit figureert. Het is niet zonder meer duidelijk hoe dit begrip de anarchistische eigenzinnigheid inkleurt. Om deze bedeking te illustreren wil ik een verhaaltje aanhalen waaraan Mascarpone's zoektocht naar vrije ruimtes, en met name het verhaal van de seropositieve mannen, mij deed denken. Multatuli vertelt in zijn *Ideeën* (1862, idee 261) hoe een vlinder hoog in de lucht van haar vrijheid en van het uitzicht geniet. De andere vlinders zien dat niet zitten, omdat ze het beneden te druk hebben met honing eten. Het uitzicht over alle bloemen, en het genot daarvan, kan het gebrek aan honing boven inderdaad niet opheffen, en de vlinder raakt vermoeid. Ze probeert zo lang mogelijk boven te blijven, maar uiteindelijk begint ze tegen wil en dank te zakken. "Ei, daar komt ge, riepen de zusters, wat hebben we u gezegd? Toch komt ge, evenals wy, honig zuigen uit de bloemen hier beneden. Wy wisten 't wel! Zo riepen de zusters, verheugd omdat ze gelyk hadden, schoon ze dat hadden uit gebrek aan besef van 't schone daarboven. Kom, en zuig honig als wy! En de kapel daalde... al lager... en wilde nog... Dáár was een bloemstruik... zou ze dien kunnen bereiken? Ze daalde niet meer... zy viel! Zy viel naast den struik, op den weg, in 't spoor... En daar werd ze vertrappt door 'n ezel." Het prometheïsche ideaal dat Multatuli hier in weerwil van het droevige einde stelt, wordt later ook door Nietzsche als een ongelukkige, ondermijnende hartstocht beschreven, die echter voor geen prijs kan worden opgegeven, omdat ze beschermt tegen onverschilligheid. "[W]anneer de mensheid niet aan een hartstocht te gronde gaat, dan zal zij aan een zwakheid te gronde gaan: wat wil men liever? Dit is de hoofdvraag. Willen wij voor haar een einde in vuur en licht of in het zand?" (*Morgenröte*, 1881, par. 429)

De idealen van Mascarpone stellen hetzelfde dilemma tussen alleen maar boven zichzelf uit kunnen kijken en echt los durven komen, tussen fladderen en vliegen. Om vrij te zijn moet je het onbekende in, maar is dat geen oneindige leegte? Juist op dit punt verschilt Mascarpone echter van de genoemde hemelbestormers: het onvermijdelijke einde staat niet meer in het teken van heroïsche tragiek. De eenzaamheid op grote hoogte is vervangen door een heel web van uitwisselingen binnen en tussen tamelijk alledaagse en laagdrempelige sociale netwerken. Dit houdt niet in dat een 'elitair' liberaal vrijheidsbegrip vervangen wordt door een 'nivellerend' socialistisch vrijheidsbegrip. De tegenstelling tussen liberale en socialistische identiteiten is weinig steekhoudend wanneer het er om gaat in wisselwerking met anderen ieders 'ongelijke mogelijkheden' uit te buiten. Juist het op het spel zetten van vastgeroeste identiteiten leidt tot een levenslustig en hoopvol vrijheidsbegrip, dat tamelijk uniek is voor het nieuwe (postmoderne) sociaal-anarchisme. De term vrijheid is nog wel aan 'grote' tradities gebonden, maar schrijft niet langer wezenlijke kenmerken of morele plichten aan de dragers ervan toe; wat overblijft is een praktische aanmoediging om mogelijkheden te zien. Mogelijkheden tot pretentieloze aaneensluitingen, die soms kortstondig en soms onverwacht verstrekkend en motiverend zijn, blijken eenvoudigweg te bestaan - weliswaar in de marges van rationalistisch heersende molochten, maar dat is absoluut niet ontmoedigend.

Hoezo dan *Gebroken wit*? Het anarchistische elan is geenszins gebroken, en voor zover er sprake is van een mengkleur - met sporen postmodern jolijt -, dan nog is dat geen water bij de wijn. De mooie, maar raadselachtige titel kan haast alleen maar

aangeven dat de breking van wit licht door een postmodern prisma een bontgeschaakt palet aan kleuren oplevert. Voor het postmodernisme is vrijheid iets zonder subject geworden, pure differentie (of 'relationaliteit'). Dit biedt een tegengif tegen het vroeg-anarchistische geloof in individueel-menselijke redelijkheid. Postmoderne overwegingen hoeven echter niet alleen als stuwende discussiebijdragen binnen het anarchisme gezien te worden. Tegelijk kan het anarchisme moed tot handelen geven aan hen die het filosofische verhaal over het wegvallen van grote verhalen als aanleiding zien om in onplezierige vrijblijvendheid weg te zakken. De anarchistische gedrevenheid laat zich niet afremmen door het ontmoedigende relativisme en het passief makende nihilisme dat vaak (ten onrechte) uit postmoderne theorievorming wordt afgeleid. Door her en der toeslaande ervaringen van differentie, verglijding en arbitrariteit tot basis te nemen voor een nieuw en concreet soort praktische vrijheid, wordt waargemaakt dat het anarchisme ook nu nog inspirerend kan zijn.

RELIGIE-KRITIEK VAN EEN TEVREDEN ATHEIST

*Klaske de Jong en
Marianne Wiersma*

Recensie van: David Hume, Gesprekken over de natuurlijke godsdienst. Ingeleid, vertaald en geannoteerd door A.G. Vink. Kok Agora, Kampen 1992, 188 p., fl. 34,90.

Waarom zou je vandaag de dag een vrij onbekend werk van Hume lezen, en nog wel een boek waarin drie heren het niet eens kunnen worden over de eigenschappen van